
В. Молчанов
(м. Київ)

ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ ПРЕДСТАВНИКІВ НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКОЇ СФЕРИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Суспільство на початку третього тисячоліття дедалі більше усвідомлює, що саме інтереси окремої середньостатистичної людини - платника податків – повинні перебувати в центрі уваги політики будь-якої держави. У сучасних умовах, коли в Україні відбувається різка майнова диференціація населення, безсумнівно, особливу актуальність має дослідження життєвого рівня представників усіх верств останнього на її території в ХІХ – на початку ХХ ст. Науковий інтерес до даної тематики не випадковий, тому що життєвий рівень є, поза всяким сумнівом, головним показником благополуччя як усього суспільства у цілому, так і окремої особистості зокрема. Темою даного дослідження обрано добробут науково-педагогічних кадрів Російської імперії, які проживали на території України. Актуальність даної проблеми полягає в тому, що вивчення історичного минулого дозволить більш ґрунтовно орієнтуватися у процесі реформування сучасної освітньої системи. Україна за останнє десятиліття зазнала найстрімкішого економічного спаду. З усіх 15 союзних республік колишнього СРСР вона виявилася на передостанньому місці за темпами останнього. Позаду неї залишилася тільки Вірменія ¹. Показники вітчизняної економіки в абсолютних вимірах вкрай низькі й не можуть забезпечити пристойного рівня життя зокрема освітянам ². На думку автора, лише ретельне вивчення добробуту науково-педагогічних кадрів у минулому дозволить запроваджувати сучасні реформи освіти більш ефективно, адже сліпе копіювання західного досвіду у цьому плані поки що позитивного результату не дало.

Оцінюючи ступінь теоретичної розробки категорії життєвого рівня необхідно звернути увагу на той факт, що проблема добробуту людей з давніх часів непокоїла мислителів. Ще давньогрецький філософ Платон (427-347 рр. до н.е.) в творі "Закони", змальовуючи уявну ідеальну державу, ввів поняття вартості наділу землі – "межі бідності" (урожай з якого може прогодувати одну людину), за який жоден громадянин не повинен мати більше ніж у 4 рази від цього прийнятого мінімуму ³. Приділяли увагу цьому аспекту людського життя і на Давньому Сході. Так, учень та послідовник Конфуція (551-479 рр. до н.е.) Сюнь Цзи (313-238 рр. до н.е.) був послідовним прихильником збагачення кожної людини зокрема й держави в цілому. На його думку, політика останньої повинна будуватися на принципах економії у витратах, забезпеченні добробуту народу і необхідності забирати залишки у виробників. Мислитель вважав, що добробут – це задоволення такого рівня споживання, який відповідає статусу людини ⁴.

В сучасних умовах рівень життя розуміють як соціально-економічну

категорію, яка характеризує ступень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних й якісних показників, зокрема загальним обсягом споживчих благ і послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання ним різноманітних товарів і послуг, умовами й розмірами оплати праці, усупільненням фондів споживання, величиною робочого та вільного часу, житловими умовами й ін. ⁵. У зв'язку з тим, що в Україні протягом останнього десятиліття тривалість життя зменшилася на 5 років, а середній вік жителів зріс з 35 років до 37 вивчення динаміки параметрів життєвого рівня набуває неабиякої актуальності. Адже наша країна знаходиться на 80-му місці за індексом людського розвитку ⁶.

Одним з головних показників життєвого рівня є заробітна плата і рівень доходів. Перш ніж перейти до детального дослідження даних параметрів, доцільно розібратися у суті цих понять. Як свідчить історія світової економічної думки, науковці мали й мають різні підходи щодо визначення цих категорій. Так прибічники школи фізіократів, яка виникла на початку XVIII ст. у Франції, стверджували, що заробітна плата є результатом продажу праці робітником для інших. Один з фундаторів цієї школи – Анн Робер Жак Тюрбо – вважав, що наймана праця викликана відокремленням робітника від засобів виробництва, а зарплату він, як і Франсуа Кене, зводив до мінімуму засобів його існування ⁷.

Класик англійської політекономії Адам Сміт у своїй праці “Дослідження про природу та причини багатства народів” показав, що основні класи населення (землевласники, капіталістичні фермери, кредитори) отримують первісні прибутки. Доходи ж інших груп він вважав вторинними. До них дослідник відносив і заробітну плату. На думку Сміта, остання є доходом робітника. Вчений вважав її продуктом праці, природною винагородою за неї.

Він ввів поняття “натуральної ціни” заробітної плати, в основі якої лежить вартість засобів існування, необхідних для життя робітника й виховання його дітей, які замінять його на ринку праці. Дослідник відзначав, що нижнім рівнем заробітної плати є фізичний мінімум і якщо вона буде нижчою від останнього, то це загрожуватиме “вимиранням раси робітників”. Коливання заробітної плати визначаються діями ринкового механізму, а причинами її змін є коливання попиту та пропозиції на ринку праці. Вчений відстоював необхідність високої заробітної плати, тому що вона є найважливішим стимулом зростання продуктивності праці ⁸.

Наступним класиком англійської політекономії, творчий доробок якого ввійшов до світової скарбниці економічних знань, був Давид Рікардо. Він показав, що як і всі інші товари, тобто предмети, що купуються та продаються й кількість котрих може збільшуватись або зменшуватись, праця має свої природну і ринкову ціни. Перша – це та, яка необхідна, щоб робітники мали можливість існувати та продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їх кількості ⁹.

К.Маркс у своїй головній праці “Капітал” довів, що вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається часом, необхідним

для виробництва, а отже, відтворення цього специфічного предмета торгівлі ¹⁰.

З даної проблеми висловлювався й вітчизняний економіст М. І. Туган-Барановський. У своїй праці “Соціальна теорія розподілу” він писав, що “...робоча сила - це сама людина” ¹¹. Вагомий доробок вивченню аспектів життєвого рівня належить також таким видатним українським науковцям, як С.А.Подолінський та О.Чаянов. Зокрема С.А.Подолінський першим на високопрофесійному рівні розпочав вивчення проблеми бідності людей ¹². О. Чаянов здійснив ґрунтовне дослідження сфери людського споживання найрізноманітніших товарів і послуг. Він одним з перших ввів поняття еластичності людського попиту й розраховував норми споживання різноманітних продуктів. Науковець детально проаналізував кількісні витрати людської енергії, котрі здійснюються як під час роботи, так і відпочинку. Дослідник дійшов слушного висновку, що норми споживання для представників розумової праці повинні бути дещо нижчими порівняно з працівниками фізичної ¹³. На його думку, воно залежить не стільки від потреб людини, скільки від коштів, які дають можливість задовольняти ці останні ¹⁴. Аналізуючи цю проблему, О.Чаянов побудував криві насиченості споживання різних товарів та простежив наступні закономірності:

а) Потреба людини в хлібі не може бути зменшена нижче певної межі тому, що настає голод; проте, з іншого боку, вона швидко насичується; її гострота є надзвичайно болючою й відчутною при недоїданні, але вона різко знижується у міру насичення;

б) потреба в одязі є набагато еластичнішою, а якщо взяти вартість її задоволення, то виявиться, що вона може бути безмежною; адже майже нема межі якісного вдосконалення костюму людини; ¹⁵

в) головним принципом побудови щоденного бюджету є задоволення людиною в першу чергу тих потреб, відмова від яких для неї буде найважчою; виходячи з цього, можна стверджувати, що у нормальному, врівноваженому бюджеті висота суб’єктивної оцінки задоволення повинна бути рівновеликою для всіх потреб, які входять в останній;

г) аналіз кривих насиченості житлового забезпечення і комунальних послуг підтверджує, що за обмеженості коштів для існування “ особистий смак” відіграє невисоку роль ¹⁶;

д) масове споживання є складеною сумою всіх індивідуальних бюджетів ¹⁷.

Аналізуючи історіографію проблеми, перш за все слід відзначити, що ґрунтовно її вивченням майже ніхто не займався. В дореволюційній науці ряд дослідників торкалися проблеми життєвого рівня висвітлюючи ті чи інші його параметри. Зокрема А.Н. Єгунов у 1855 р. в своїй праці “Про ціни на хліб у Росії та їх значення в сфері вітчизняної промисловості” детально проаналізував динаміку останніх на жито , пшеницю й інші зернові. У додатках він навів відповідні таблиці по всіх губерніях Правобережної України і вивів середньорічні ціни. Своєрідним є його висновок про те, що в ті часи у краї оптова торгівля хлібом ще не сформувалася й ціна на цей найголовніший продукт

люدського споживання повністю залежала від кон'юнктури ринку ¹⁸.

Значний інтерес являє собою розвідка К.Лазаревської "Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку". У ній авторка детально простежила соціальне, господарське й правове становище останніх на зламі століть. Вона дослідила стосунки їх з магістратом, матеріальне становище ремісників, у додатках навела ціни як на товари широкого вжитку, так і на предмети першої необхідності, які продавалися на ринках м. Києва в ті часи ¹⁹.

Величезну цінність для аналізу досліджуваної проблеми має монографія І.Фундуклеєва "Статистичний опис Київської губернії", яку було опубліковано у 1852 р. Тут наводяться детальні дані про вартість різноманітних видів сільськогосподарської праці, ціни на певні види товарів широкого вжитку, ретельно аналізуються бюджети селянських господарств того часу. Особливо привертають увагу підрахунки автора по вартості будівництва житла селян, а також оборотних й основних засобів виробництва їх господарства ²⁰.

Являє інтерес і праця Д.Воєйкова та В.Загоскіна "Київська губернія статистичні свідчення про розподіл землеволодінь, про цінність маєтків і про селянську справу". В ній, як і у книзі І. Фундуклеєва, наводяться статистичні дані про вартість різноманітних видів праці, аналізуються прибутковість селянських господарств та їх бюджети. Правда, за насиченістю прикладами і статистичними матеріалами це дослідження є значно біднішим порівняно з монографією останнього ²¹.

В праці М. Долгорукого "Мандрівка до Києва у 1817 році" знаходимо цікаві приклади про вартість приватного навчання. Автор подає особисті враження щодо якості й вартості як харчування, так і транспортного та побутового обслуговування в Україні на початку XIX ст. ²².

У монографії П.А. Гайдебурова й Є.І. Конрадї "Російські суспільні питання" наведено детальний аналіз еволюції податкової системи царської Росії в першій половині XIX ст. Тут зокрема висловлено думку, що головною причиною зростання податків і повинностей є збільшення армії. Автори роблять цілком закономірний висновок, що головний тягар державної податкової системи несуть на собі нижчі верстви населення, а саме селяни та міщани ²³.

З дослідження Ф.І. Титової можна дізнатися про утримання професорсько-викладацького складу Київської духовної академії. Авторка висвітлює господарську діяльність цієї установи, наводить цікаві приклади з повсякденного життя її працівників ²⁴.

В працях радянської доби проблемам життєвого рівня представників науково-освітньої справи приділялася незначна увага. Це обумовлювалося пануючою на той час ідеологією. Однак у монографії М.Ф. Котляра "Нариси з історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст." досліджено про співвідношення різних видів грошей які перебували в обігу на Правобережжі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Крім того, автор наводить цікаві приклади цін на різноманітні предмети харчування тощо ²⁵.

Серед яскравої плеяди сучасних дослідників хочеться виділити роз-

відки Н.А. Шип. Зокрема у статті "Київська духовна академія - центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України" вона висвітлює проблеми утримання викладачів цього закладу, фінансування їх наукових відряджень, обсяги та умови прийому студентів й ін. ²⁶.

Велике значення для всебічного розгляду досліджуваної проблеми має "Зібрання малоросійських прав 1807 р." за редакцією А.Н. Мироненка та К.А. Вісловбокова. З цього законодавчого збірника можна дізнатися про головні принципи тогочасної моралі, критерії ціннісних орієнтирів наших предків, а саме головне відчуті дух минулого часу. В окремому розділі "Ціна речам" наводяться ціни на різноманітні товари народного споживання ²⁷.

Викликає зацікавленість і праця Г.Д. Казьмірчука та Т.М. Соловйової "Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ ст.". У ній ретельно аналізується загальне становище господарств губерній Південно-Західного краю Російської імперії, простежуються тенденції змін економічної кон'юнктури як у виробництві, так і на різноманітних споживчих ринках, а також еволюція експортного й імпортного потенціалу цього регіону ²⁸.

Вагомий внесок у розробку досліджуваної проблеми здійснили російські науковці. Так, у статті І.В. Сучкова "Соціальний і духовний образ учительства Росії на межі ХІХ – ХХ століть" наводяться річні бюджети народного та сімейного вчителів на той час. Автор ретельно аналізує загальну динаміку заробітної плати педагогічних працівників, досліджує витрати їх бюджетів. Крім того, він наводить приклади пенсійного забезпечення викладацьких кадрів на початку ХХ ст. ²⁹.

Найбільше значення для об'єктивного вивчення проблеми життєвого рівня науково-педагогічних кадрів дореволюційної Росії має розвідка сучасного російського культуролога А. Шипілова. В статті "Заробітна плата російського професора у минулому, сучасному і ... майбутньому" він чи не вперше в історичній та економічній думці простежує динаміку останньої й обсягів споживання представників науково-педагогічної сфери Російської імперії з часів Петра І до початку ХХ ст. Особливістю цієї праці є те, що автор заробітну плату професорського складу постійно порівнює із заробітною платою військових та робітників, висвітлює купівельну спроможність як викладачів, так і представників інших професій. Цілком слушною є його критика сучасної державної політики щодо життєзабезпечення науково-педагогічних кадрів та закономірним є висновок: "... Держава, яка таким чином відноситься до підтримання й відтворення власного інтелектуального потенціалу, не може бути життєздатною" ³⁰.

Отже, проаналізувавши теоретичні підходи щодо вивчення проблеми та її історіографію, можна стверджувати, що розроблена вона недостатньо. Метою даної статті буде дослідження головних аспектів життєвого рівня представників науково-освітньої сфери на терені українських земель Правобережжя в ХІХ – на початку ХХ ст.

Першим вищим громадянським навчальним закладом у Російській імперії був університет при Санкт-Петербурзькій Академії наук, члени

якої, згідно з регламентними документами 1725 і 1747 рр., були зобов'язані читати публічні лекції. В 1730 – 1740 рр. обсяг заробітної плати академічних професорів становив від 500 до 1800 руб. на рік (залежно від особистої відомості і впливу останніх). Саме ж утримання професора становило 660 руб. Наймані робітники столичних підприємств отримували зарплати близько 30 руб. на рік. Утримання професора більше ніж у 30 разів перевищувало відповідну плату армійського підпрапорщика. На свою місячну заробітну плату він міг придбати 3337 кг житнього борошна, 2252 – пшеничного, 693 масла коров'ячого, 1126 конопляної олії, 1126 яловичини; 751 свинини або вирізки, 2252-4505 оселедців, 1502 судака або шуки, 751 лосося, 563 осетрини, 450 сьомги, 450-751 чорної ікри, 113 цукру, 60 кг кави. Якщо порівняти з можливостями споживання робітника, то бачимо, що останній на свої 2,5 руб. на місяць міг придбати 152 житнього борошна, 102 – пшеничного, 31 коров'ячого масла або 51 конопляної олії, 51 яловичини, 34 свинини, 102 - 205 оселедців, 68 судака або шуки, 34 лосося, 26 осетрини, 20 сьомги, від 20 до 34 чорної ікри, 5 цукру, 2,7 кг кави ³¹...

Цікаво те, що згідно з табелем про ранги, професорська посада перебувала в XI класі та надавала її власнику особисте дворянство, а це давало з 1757 р. право купувати нерухомі маєтності, тобто землю, і кріпаків. "Душа" чоловічої статі у той період коштувала від 20 до 30 руб. сріблом, а тому професор при бажанні на свою заробітну плату міг купувати їх кілька щомісяця. За університетським статутом 1804 р., столичний професор отримував заробітної плати 2000 руб. асигнаціями на рік, а за виконання обов'язків декана – ще 300. У Санкт-Петербурзькому пединституті, згідно з штатом 1804 р., він одержував 2000 руб. зарплати та 500 руб. квартирних грошей на рік. Для порівняння: згідно з штатом Академії наук, її члени отримували заробітної плати 2200 руб., а ті, хто відпрацював понад 20 років, – додатково 500 руб. Фактично академіки отримували зарплати майже стільки ж, як й університетські професори. Обсяг педагогічного навантаження не визначався взагалі. В Санкт-Петербурзькому пединституті професори читали лекції по 3-4 години (астрономічних) на тиждень ³².

Дещо нижчою була заробітна плата науково-викладацького складу в Україні. Так, у Київській духовній академії на початку XIX ст. зарплата ректора становила 1000 руб. на рік, а викладачам платили гроші диференційовано. Наприклад, архімандриту Сильвестру, котрий викладав богословські науки в період відрадження ректора до Санкт-Петербургу для проповіді слова Божого, на додаток до пенсійного забезпечення у 185 руб., яке він отримував з 1808 р., згідно з рішенням Св. Синоду від 27 листопада 1811 р., призначалася заробітна плата обсягом 500 руб. на рік ³³. Що ж міг дозволити собі придбати викладач на свої 57 руб. місячного утримання?

Згідно із "Зібранням малоросійських прав 1807 р." встановлювалися такі ціни на домашніх тварин і птахів:

Ціни на домашніх тварин, птахів та їстівні припаси на території України на початку XIX ст. у грошах

Таблиця 1

Назва товару	Ціна	Назва товару	Ціна	Назва товару	Ціна
Телиця 3 річна	40	Кабан відгодований	1 копа*	Кабан не відгодований	1/2 копи
Корова	100	Коза	20	Вівця	15
Теля 2- річне	30	Свиня невеликає	12	Баран	12
Теля 1- річне	12	Порося 1 річне	5	Свиня	20
Відро меду	1 копа	Козел 4-5 річний	40	Каплун	6
Сир великий	2	Голуб	1	Козеня	6
Гусак	3	Яйця курячі 15 шт.	1	Курка	2
Півень	3	Качка	2	Селех	2
Курка чи півень індійські	20	Павич або пава	3 копи	Лебідь	3 копи
Стегно свиняче	2	Відро масла	1 копа	Ягня	6

Дані таблиці свідчать про широкий асортимент харчових припасів, домашніх тварин і птахів, які пропонувалися споживачам на ринку України в ті часи. Ціни в більшості випадків були помірними. Виключенням є лише вартість екзотичних та рідкісних птахів³⁴.

Окремий 5 параграф цього зібрання фіксує існуючі тоді ціни на хліб, сіно і городину. Їх можна показати у вигляді таблиці.

Ціни на харчові продукти на території України на початку XIX ст. у грошах

Таблиця 2

Назва товару	Ціна за копу**	Ціна за бочку***	Назва товару	Ціна за бочку
Жито	20	24	Часник	30
Пшениця озима	20	40	Огірки солоні	20
Пшениця ярова	12	24	Огірки свіжі	6
Ячмінь	10	20	Цибуля	20
Гречка	8	16	Ляне насіння	30
Горох	10	20	Конопляне	30
Просо	8	16	Мак	6
Біб	8	16	Ріпа, редька	6
Сочевиця	6	12	Пастернак	6
Капуста	3	6	Буряки	6

* Копа - литовська міра лічби нараховувала 60 одиниць. Див. там же.

** Копа для зернових нараховує 60 необмолочених снопів

*** 1 Бочка=40 відер (491,96 л) - див: Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.164.

Як бачимо з таблиці, ціни як на городину, так і на зернові були досить помірними, а це давало можливість задовольняти потреби викладацького складу у цих продуктах на досить високому рівні³⁵.

Представляє інтерес також вартість товарів широкого вжитку, котрі використовувалися в ті часи.

Ціни на товари широкого вжитку на території України на початку XIX ст. у грошах

Таблиця 3

Назва товару	Ціна за 1 шт	Назва товару	Ціна за лікоть
Шуба овеча чоловіча	1 копа	Полотно тонке, кужільне, начісне	6
Кожух жіночий овечий	70	Полотно тонке, ку- жільне простої пряжі	1
Понява червона	20	Полотно тонке, просте з гребінця	2
Понява чорна	8	Серпанки	42
Кітель	1/2 копи	Полотняні рушники	3
Свита	20	Полотняних скатертин	6
Понява синя	20	Просте сукно	3

Як видно з даних вищенаведеної таблиці, ціни на одяг та текстиль були досить доступними, за виключенням предметів розкошу, тобто серпанків³⁶.

Проаналізувавши вищенаведені ціни на різноманітні товари, бачимо, що архімандрит Сильвестр на свій місячний дохід у 57 руб. (тобто 399 злотих, або 12312 грошів) міг дозволити собі придбати (або, або): понад 205 відгодованих кабанів, череду з 123 дійних корів, отару овець на 820 голів, 615 з половиною бочок солоних огірків, або свіжих – 2052, 615 з половиною бочок пшениці озимої, 1539 бочок гречки, 410 кітелів, 205 відер меду або масла коров'ячого, 205 шуб овечих чоловічих, 293 ліктя серпанків, 6156 курей тощо. При бажанні викладач і у м. Києві, як і в Санкт-Петербурзі, міг щомісячно купувати по декілька кріпосних селян.

Якщо у м. Києві в 1789 – 1802 рр. вартість поденної праці становила від 25 до 45 коп.³⁷, то за один день робітникові можна було заробити (або, або): 2 пляшки волоського вина, 1 пуд борошна пшеничного, 2 гранці меду питного, 2 кварта горілки, 1 козеня, 2 курки, 1 гуску, 2 фунти ікри, 45 оселедців, 4,5 фунти меду, 7,5 фунтів масла, 11 фунтів яловичини, 4 фунти осетрини солоної³⁸.

Загалом робітники у Санкт-Петербурзі працювали 60 – 70 годин на тиждень та заробляли 80 руб. на рік, тобто працювали в 15 – 20 разів більше, а отримували у 25 – 30 разів менше порівняно з професорсько-викладацьким складом.

Ціни в Санкт-Петербурзі у перші роки XIX ст. були наступними: 1 пуд житнього борошна коштував 79-98 коп. (асигнаціями), пшеничного

просіяного - 2,4 – 2,8 руб., крупи гречаної – 1, рису 3,2, м'яса – 4-4,5, масла коров'ячого – 1,3-13, цукру – 18-19, кави – 20-26 руб.

Професор Санкт-Петербурзького пединституту за свої 12 лекційних годин на місяць і 208 руб. місячної заробітної плати міг придбати (або, або): 3477 – 4313 кг житнього борошна, 1217 – 1420 пшеничного сіяного борошна, 3097 гречаної крупи 665 рису, 774 – 852 м'яса, 262 масла коров'ячого, 179 – 189 цукру, 131 – 170 кг кави.

Робітник Санкт-Петербурга на 6,67 руб. заробітної плати на місяць міг придбати (або, або): 111 – 138 кг житнього борошна, 39 – 46 м'яса, 8 масла коров'ячого, 6 цукру, 4 – 5 кг кави ³⁹.

Порівняно із столичними цінами в м. Києві й інших губернських центрах Південно-Західного краю як продукти харчування, так і товари широкого вжитку спочатку були набагато дешевшими. Проте з 1800 по 1810 рр. ціни на хліб у цьому регіоні підвищилися в 2 рази порівняно з кінцем XVIII ст. Це було викликано поживанням торгівлі, збільшенням кількості іноземних конкурентів, розвитком неземлеробських галузей народного господарства, подорожчанням транспорту, функціонуванням чорноморських портів. У 1811 – 1825 рр. ціни на хліб знизилися на 24 % ⁴⁰.

Досить цікавим документом, який свідчить про грошове та натуральне утримання вчителів на початку XIX ст. є “Статут для приморських училищ губерній Волинської, Київської й Подільської”, який був затверджений імператором Олександром I 31 серпня 1807 р. ⁴¹. Зокрема розділ 16 “Про утримання парафіяльного училища і господарське розпорядження” у п.2 стверджував: “Для будь-якого парафіяльного училища необхідно мати два особливі будинки, один – для дітей чоловічої статі, інший – для жіночої... У першому кресленні призначено буде вигідний будинок з двома розрядами для учнів. В другому – з житлом для одного вчителя й одним розрядом для учнів. ... Обидва ці будинки повинні бути з усіма господарськими прибудовами. Проте для виховання дівчат необхідний особливий будинок, і вибирається такий, де б могли розміститися наставниця та училище” ⁴². З вищенаведених фактів видно, що вже навіть при плануванні створення системи парафіяльної освіти передбачалося безкоштовне житлове забезпечення викладацького складу.

У п.3 цього статуту стверджувалося: “При будинках учителів і вчительок повинні бути сади, а в разі відсутності засновники повинні дати поблизу необхідні для цього місця” Таким чином навчальні заклади та їх викладацький склад забезпечувалися натуральним утриманням у вигляді фруктових садів (їх, як правило, вони здавали в оренду). П.6 закріплював наступне натуральне утримання училища: “Фундуш для училищ обох статей полягає у землі й повинен бути таким: для двох учителів і вчительки – дві волоки орного поля, тобто 60 кельнських моргів та садів – 4. Для сінокосу – 4. Всього 68 моргів.

Там, де лише один вчитель і вчителька, засновник відводив землі під хліб – 45 моргів; для саду вчителя – 2; для саду вчительки – 1; для сінокосу – 3. Всього – 51”. Крім цих земельних пожалувань, у п.10 зазначається: “Училищне начальство ... повинне відпускати харчові припаси й фураж...” для утримання закладу. П.11 акцентує увагу на обов'язковості

поділу саду для вчителя окремо та для вчительки окремо ⁴³.

Грошове утримання викладацького складу парафіяльних училищ затверджував п.13 цього ж статуту.

**Заробітна плата педагогів парафіяльних училищ
Правобережної України на початку ХІХ ст.**

Таблиця 4

В містах	
Назва посади	Річне утримання в злотах
Вчитель 2-го розряду	300
Вчитель 2-го розряду	250
Вчителька	150
Всього	700
На селі	
Вчитель 2-го розряду	250
Вчитель 2-го розряду	200
Вчителька	130
Всього	580

Як бачимо з вищенаведених даних, грошове утримання вчительок було майже вдвічі нижчим порівняно з вчителями. Існувала й значна диференціація в оплаті праці самих педагогів. Цікаво те, що у розділі 10 “Про вчительок парафіяльних повітових та про парафіяльних вчительок” у п.10 стверджувалося: “Повітова вчителька має вчетверо більше доходів грошима і вдвоє більше доходів харчовими припасами порівняно з парафіяльного в місті”. Таким чином, і жінки педагогічної професії заохочувалися до роботи у повітових центрах. Окремий розділ 11 передбачав різноманітні нагороди (в тому числі й грошові) як для викладацького складу, так і для учнів. П.14 розділу 16 дозволяв призначати однакоє грошове утримання педагогам у місті та і на селі. Статут давав змогу замінювати земельні пожалування для вчителів ординацією, тобто постачанням життєво необхідних припасів, у п.15. Нарівні з місцевим населенням педагогам мали право користуватися випасами для худоби й лісами згідно з п.16 цього ж розділу. Єдине, в чому вчителі категорично обмежувалися, це було заняття торгівлею, зокрема їм заборонялося торгувати алкоголем.

При заснуванні училища у п.18 передбачалося наступне постачання засновником для педагогів: “...1-е – училищні домашні предмети побуту; 2-е – землеробські знаряддя і посів на один рік, якщо земля відведена незаконно; 3-є – всі домашні (тобто одяг, меблі, посуд й ін. – В.М.); 4-е – пара коней, дві пари волів для обох учителів та для вчительок по дві корови”.

Як видно з вищенаведених фактів, на початку ХІХ ст. натуральна форма утримання педагогів переважала над грошовою. Крім того, училища й учителі звільнялися від будь яких повинностей і податків та постою військових.

Причиною такого високого матеріального й соціального становища педагогів у ті часи був високий рівень неписьменності населення. Приміром у Києві на зламі XVIII – XIX ст. канцеляристу, щоб написав прохання, ремісники платили 50 коп. ⁴⁴. Навіть на виборні посади цехмістрів у 1805 та 1807 рр. потрапляли неписьменні люди, "...проте вони вміли добре рахувати, і рахунки завжди сходилися" ⁴⁵.

Являє інтерес також механізм пенсійного забезпечення вчителів. Так, у п.27 вищезгаданого розділу зазначаються: "Коли зросте сума відсотків (капіталу училища – В.М.), то призначається капітал на пенсії заслужених учителів та вчительок...". Механізм оплати праці в наступному параграфі передбачав: " Утримання вчителям і вчителькам здійснюється наперед третього чи у крайньому разі місяцем" ⁴⁶.

За свою місячну заробітну плату, яка становила 25 злотих, учитель міг придбати (або, або): 3120 яєць; 7 чоловічих овечих шуб; 7,5 відер масла коров'ячого; 225 стегон свинячих; 4,5 відра меду; 22,5 бочки пшениці озимої; 15 кітелів; 7 відгодованих кабанів; 30 овечок або ін.

В епоху Миколи I університетські вільності були урізані, а обов'язки професорсько-викладацького складу, навпаки, розширені. Стаття 86 нового університетського статуту 1835 р. проголошувала: "Професор зобов'язаний викладати свій предмет не менше 8 годин на тиждень". Обсяг навчального навантаження зріс у 2 рази. Проте воно компенсувалося за рахунок збільшення утримання й надання різноманітних пільг та привілеїв.

В 1835 р. було видано указ "Про розписування посад громадянської служби по класах від XIV до V включно". Посаду ординаторського професора було віднесено до VII класу, він отримував чин надвірного радника і спадкове дворянство (екстра-ординатори й ад'юнкти ставали колезькими радниками і також отримували спадкове дворянство).

Університетський статут 1835 р. проголошував: ординарним та екстра-ординарним професорам, ад'юнктам, лекторам за 25 років старанної й бездоганної роботи їх заробітна плата перетворювалася на пенсійне утримання у повному обсязі при їх звільненні. Заслуженим професорам при займанні ними знову кафедри або іншої служби зберігалася пенсія понад розмір утримання за посадою, яка займалася. Якщо університетський викладач, пропрацювавши 10 років, був вимушений звільнитися через невиліковну хворобу, йому виплачувалася по життєво пенсія в обсязі 1/2 заробітної плати; якщо останній звільнявся з роботи через хворобу, маючи 15-річний стаж, – 3/4 заробітної плати; якщо ж стаж його досяг 20 років, пенсійні виплати були в обсязі окладу. У разі смерті пенсія виплачувалася його сім'ї ⁴⁷.

Якщо викладач помирав, пропрацювавши менше 5 років, його сім'я отримувала одноразову допомогу у вигляді річного утримання покійного. Якщо покійний пропрацював від 5 до 15 років, то, крім одноразової виплати, вдові та дітям призначалася пенсія в обсязі 1/5 його заробітної плати, якщо 20 років – 1/4 останньої. Виплата її зупинялась, якщо вдова виходила заміж або якщо звільнений хворий влаштовувався на службу, а також дітям, які досягали 21 річного віку, коли дочки виходили заміж, а сини вступали в навчальні заклади на державне утримання чи на службу. За штатом 1835 р., ординарний професор столичних університетів отримував

на рік 5000 руб. утримання і 500 руб. квартирних грошей (за виконання обов'язків декана доплачували ще 500 руб.). У провінційних університетах заробітна плата була на 1000 руб. менше. Столичний ректор одержував 6500 руб., екстраординарний професор – 3500 + 400 квартирних, ад'юнкт – 2500 + 300 квартирних, лектор – 1800, бібліотекар – 2500, бухгалтер – 1500, механік та лікар при студентській лікарні – 700, канцелярський службовець – 250-600 (залежно від категорії), інспектор казенних училищ – 300, правитель канцелярії попечителя – 2500, столоначальник – 1500, помічник столоначальника – 1000 руб. Науковці Санкт-Петербурзької імператорської Академії наук отримували: академік – 5000 руб. (тим, хто пропрацював понад 20 років, на 1000 більше), ад'юнкт – 2500 (зі ступенем екстраординарного академіка на 1000 більше). У гімназіях, за штатом 1828 р., заробітна плата старших учителів становила від 1375 до 2250 руб. (залежно від категорії гімназії), в повітових училищах у педагогів – від 625 до 900 руб. Нижчий обсяг заробітної плати вчителя останній становив 200 руб., а вища ставка (професора столичного університету, в. о. декана) – 6000. Збільшення обсягів заробітної плати за штатом 1835 р. в порівнянні зі штатом 1804 р., було фактично індексацією. Адже курс рубля знизився з 77 коп. до 27, 4 коп. сріблом (у 1814-1815 рр. один рубель в асигнаціях дорівнював 20 копійкам сріблом). Ціни на московських ринках у січні 1837 р. були такими : пуд житнього борошна – 75 коп., гречаної крупи – 94 коп., свіжого м'яса – 4,8 руб.⁴⁸, солоного – 5,2 руб., масла коров'ячого – 12,95 руб., пуд кави (1833 р.) – 54 руб. Відповідно професор університету за свою місячну заробітну плату міг придбати (або, або): 10 003 кг житнього борошна, 7981 кг гречаної крупи, 1563 кг свіжого м'яса, 1443 кг солоного, 579 кг коров'ячого масла, 139 кг кави. Заробітна плата робітника не змінювалася (в столиці старший майстровий 2-го розряду отримував 120 - 130 руб. на рік, а молодший – 72 руб.)⁴⁹.

Якщо, за даними А.Шипілова, столичний професор у 1835 р. отримував 5000 руб. на рік, то київський у провінційному університеті – приблизно 333 руб. на місяць.

Ціни в Київській губернії, згідно з даними І.Фундуклеєва, наприкінці першої половини ХІХ ст. були наступними: свиня – 1,5 руб. сріблом, вівця – 2, 1 четверть* жита – 1,94, пшениці – 2,28, гречки – 1,88, бочка меду – 40 коп.; відро** вина пінного міцністю від 16,66 до 20 градусів – 1,75 руб., відро вина три пробного міцністю не менше 25 градусів – 2,1, спирт – по 7 коп. за кожний градус, відро у 65є - 4,55 руб., 85є – 5,95, 96 – 6,72, 1 фунт масла коров'ячого або голландського сиру – 15 - 20 коп. сріблом, 2 пудова діжка сиру – 1,2 - 1,5 руб., риба – 9 коп. за кг, 1 пуд яловичини – 1,1 руб., сала – 3⁵⁰.

Відповідно на свою місячну заробітну плату в Правобережній Україні професор міг придбати собі (або, або): отару у 166 овечок, 222 свині, 171 четверть жита, 145 четвертей пшениці, 832 бочки меду, 166 відер вина міцністю в 25⁰, 1660 фунтів масла коров'ячого або сиру голландського, 111 пудів сала, 3700 кг риби, 444 пуди сиру тощо.

Якщо сільськогосподарському найманому робітникові за рік плати-

* 1 четверть для сипучих тіл = 0,209909 мкуб.=8 гранців=26,24 л. - Взято з "Советский энциклопедический словарь" под ред. Прохорова и др.. - М.: "Советская энциклопедия", 1981.- С.1502.

** 1 відро=12,2994 дм куб.

ли 10 руб. і ще 6 – 7 руб. на одяг при хазяйському харчуванні ⁵¹, то зробивши відповідні підрахунки, побачимо, що заробітна плата професора на території українських земель у той період перевищувала більш ніж у 20 разів заробіток останнього, а якщо врахувати відсутність оподаткування на працю викладачів, то ця різниця в оплаті буде ще більшою ⁵².

Велику цінність для дослідження розглядуваної проблеми мають штатні розписи гімназій та повітових дворянських училищ Правобережної України. На базі виявлених архівних даних можна навести таку таблицю ⁵³:

Заробітна плата представників освітянської сфери й видатки на утримання її закладів у губерніях Південно-Західного краю в 1859 р.

Таблиця 5.

Статті видатків і заробітна плата	Кількість осіб	Річне утримання в руб. сріблом		Клас посади	Розряд мундира	Розряд пенсії
		Одному	Всім			
Штатний розпис та витрати в першій і другій Київських, Житомирській та Кам'янець-Подільській гімназіях						
Інспектор	1		750	VII (VIII)*	VII (VIII)	
Законовчителі православної і католицької віросповідань	2	400	800			
Старші вчителі	8	650 (600)	5200	IX	IX	
Молодші вчителі	3	550	1650	X	X	
Вчитель малювання, креслення і чистописання	1		400	XII	X	VIII
Діловод	1		300	XIV		IX
Канцелярський службовець вищого розряду	1		180 (300)	XIV		IX
На канцелярські витрати			80			
На бібліотеку та навчальні посібники			350			
На нагороди учням			60			
На утримання будинку, обслуговуючого персоналу й ін.			900			
Директор	1		850 (800)	VI	VI	

* У дужках дані по Волинській та Кам'янець-Подільській губерніях.

обсяги споживання людей, які обіймали ці посади були різними. Так, якщо директор Київської гімназії на свою місячну заробітну плату в 70 руб. міг придбати (або, або) 35 четвертей жита, 233 пуди пшениці⁵⁴, 33 пуди сала, 63 пуди яловичини⁵⁵, то вчитель малювання, креслення та краснопису повітового училища у місяць заробляв близько 17 руб. на яких він міг придбати 8 четвертей жита, 56 пудів пшениці, 5 пудів сала, 16 пудів яловичини.

За штатом 1863 р., столичний ординарний професор університету вже отримував разом з доплатами 3000 руб. на рік., тобто 250 на місяць, а кваліфіковані столичні робітники відповідно – 15 - 20 руб. ⁵⁶.

Досить поширеним було й приватне навчання дітей як в усій Російській імперії, так і на території українських земель зокрема. У приватній освіті спочатку переважно домінували іноземці, яких аристократи запрошували з-за кордону. Проте згодом вітчизняна еліта дедалі більше звертала увагу на своїх фахівців. Ось як про це писав І.М.Долгорукий: “Сестра моя ... приняла к сыну своему русского учителя, пожилого и хорошо рекомендованного. Не говоря об условиях его, которые никак не равня с кондициями иностранных, ибо он получает, кроме готового содержания, 2000 рублей в год деньгами, что весьма обременительно и для порядочного состояния, этот учитель обучает многому и обучает хорошо ...”⁵⁷.

За університетським статутом 1884 р. ординарний професор отримував заробітної плати 3000 руб. на рік, екстраординарний – 2000, доплата за деканство становила – 600 руб., за ректорство – 1500.

Було також введено додаткову гонорарну систему оплати по 1 руб. за недільну годину (з коштів, які вносилися студентами за право здавати той чи інший курс), (на практиці це не перевищувало 300 руб. на рік, хоча деякі професори юрфаку могли заробляти й до 12 тис.).

У середньому професорська заробітна плата становила 3300 руб. на рік, або 275 на місяць. Для порівняння армійський полковник, командир полку отримував 3711 руб. (зате на пенсію офіцери виходили по вислугі 35 років, а вузівські викладачі – 25; до того ж професор міг займати кафедру і після виходу на пенсію, отримуючи, таким чином, подвійне утримання). Обсяг середньорічного заробітку робітника по всій імперії в 1890 р. становив 187,6 руб. (мінімум – 88,54, максимум – 606 руб.). Столичний професор отримував у 20 разів більше московського робітника ⁵⁸.

В наступні десятиріччя ціни й заробітна плата почали швидко зростати. Університетський статут та штати з 1884 р. до 1917 р. залишалися незмінними (у 1902 й 1913 рр. викладачі отримали доплати). В 1912 р. у Воронежському сільськогосподарському інституті утримання професора становило 4500 руб. (3000 і по 750 руб. столових та квартирних грошей), ад'юнкт-професор – 3000 руб.; штатний викладач – 2100, старші асистент і лаборант – 1500, молодші асистент та лаборант – 1200 руб. Середньорічні ціни в той період тут були такими: пуд картоплі – 13 коп., яловичини – 4,5 руб., баранини – 4,15, свинини – 4,95, сала свинячого – 8,05, масла вершкового – 17, кінь – 73, віл – 92, корова дійна – 61, льоха – 22,

вівця – 7 - 8 руб. У XIX лаборантка у вузі отримувала зарплати більше порівняно із середнім заробітком робітника в 4,7 раза, заробітна плата професора перевищувала останній у 22 рази.

Загалом виходило, що важкою фізичною працею (не менше 15 годин на день) можна було заробити 82 коп., а висококваліфікована праця професора коштувала у 17 - 18 разів дорожче. Праця інститутського лаборанта цінилася вище в 4,7 раза у порівнянні з селянською. На 82 коп. можна було придбати 79 кг картоплі або 3 кг яловичини ⁵⁹.

Аналізуючи проблему зайнятості в кінці XIX – на початку XX ст. вчителів і викладачів вищої школи, необхідно підкреслити той факт, що матеріалів з даного питання майже не збереглося. Але за допомогою побічних джерел можна стверджувати, що, наприклад, у порівнянні з викладачами семінарських училищ більш завантаженими були народні вчителі. Відповідно в них робочий день був значно довшим ⁶⁰. У зв'язку з відсутністю архівних даних звернемося до періодичної преси того періоду. За змістом газетних оголошень можна простежити наявність попиту на того чи іншого представника вільної професії. Ось як про це писала газета “Киевлянин” у 1901 р.: “... Шукають учительку – 240 руб. на рік – підготувати дітей у гімназію (знання німецької, музики); проїзд й утримання забезпечуються...” ⁶¹. В тому разі, коли на сторінках газет було більше оголошень про пошук роботи та пропозицій своїх послуг учителями, відповідно, між ними посилювалася конкуренція, й, як наслідок, їх зайнятість ставала нижчою. В іншому разі, коли таких оголошень було мало, і збільшувалися пропозиції надати роботу відповідно зайнятість представників педагогічних професій зростала. Так, “Киевлянин” 1903 р. запрошував у Попільню репетитора (з оплатою 25 руб. на місяць та на все готове) для підготовки дитини до першого класу ⁶². Крім того, зауважимо, що як робочий день, так і зайнятість викладачів та вчителів перш за все перебували в залежності від їх освіти, особистого професіоналізму, навичок, досвіду, авторитету, іміджу й громадської думки про кожного спеціаліста зокрема.

Про зарплату житомирських педагогів свідчить преса того періоду. Так, у 1906 р. повідомлялося про збільшення грошового утримання викладачів семінарських училищ з 1 вересня. Газета “Вольнь” писала, що ті вчителі, які мали стаж роботи до 5 років при окладі 750 руб. на рік, отримуватимуть надбавку 90 на рік; зі стажем від 5 до 10 років при окладі 900 руб. на рік – 90; понад 10 років при окладі 900 руб. - 180 ⁶³.

Відомо, що законом від 3 травня 1908 р. було встановлено норму окладу народних учителів. Нижня межа зарплати педагогів, які викладали в початковій школі, становила 360 руб. на рік. Цей закон обумовлював також мінімальний оклад законовчителів – 30 руб. – за кожний комплект учнів. При чому початковий оклад періодично збільшувався на десять відсотків надбавки за кожні п'ять років роботи ⁶⁴. Матеріальний стан викладачів середньої школи був набагато кращим, ніж народних учителів, про яких згадувалося вище. Їх істотною перевагою була наявність більш високих службових і пенсійних прав. У середній школі Міністерства народної освіти педагог з вищою освітою отримував заробіт-

ної плати 900 руб. на рік. Зацікавленість у викладацькій діяльності викликали надбавки до останньої в обсязі 400 руб. за кожні 5 років стажу. Крім того, якщо вчитель відпрацьовував 20 років, то його грошове утримання збільшувалося на 2500 руб. Проте, якщо у нього не було вищої освіти, він отримував надбавки лише 750 руб. на рік. Але цим матеріальне стимулювання праці викладача середньої школи не обмежувалося. Коли вчитель, крім вищезгаданих двадцяти років, відпрацьовував ще двадцять, то для нього призначалася ще одна надбавка в розмірі 1550 руб. додаткового річного утримання. Ще однією особливістю доходів педагогів середньої школи було те, що переважна більшість їх давала додаткові приватні уроки. Правда, ці заробітки не становили головну статтю їх доходу. Однак усе ж щорічно додавали до вчительського бюджету близько 60 - 75 руб.⁶⁵. Привертає увагу той факт, що заробітна плата викладачів була вищою на периферії й нижчою у губернських центрах. Причиною цього становища була надмірна пропозиція такого роду робочої сили в містах, тоді як на окраїнах попит залишався незадоволеним⁶⁶.

У вищій школі грошове утримання викладачів було набагато вищим. Найталановитішим з них виділялися стипендії. Так, у 1902 р. Св. Синод видав указ про наукові відрядження професорських стипендіатів з призначенням їх утримання 1500 руб. на рік⁶⁷.

Викладачі вищої та середньої школи перебували на державному пенсійному забезпеченні. Так, учитель з вищою освітою в 1913 р. отримував щорічну пенсію 1800 руб., а без неї – 110 руб. Ще більшим було пенсійне утримання у викладацького складу Київського університету⁶⁸. На відміну від них педагоги початкової школи і народні вчителі змушені були об'єднуватися в громадські пенсійні товариства. Наприклад, викладачі Житомира заснували пенсійну касу для народних учителів. Обов'язкові внески у перший рік становили 12 % заробітку, в наступні – 6 %. Кожному члену товариства виділявся особистий рахунок. Право на пенсію давали 15 років платежу у касу. Існували й пільгові тарифи для інвалідів, вдів та сиріт. Розмір пенсії коливався від 64 руб. до 275 на рік⁶⁹. Відрахування до пенсійних кас не становили значної частини видатків з бюджету народного вчителя (в 1913 р. він щорічно вносив у них у середньому 22 руб. 60 коп.)⁷⁰. Пенсійним забезпеченням займалися й інші організації. Приміром, Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка на загальних зборах у 1909 р. ухвалило встановити пенсію І.Франку в зв'язку з хворобою у розмірі 200 руб. на рік, яку він отримував до кінця життя⁷¹.

Загалом складається враження, що в науковому плані дослідження сфери людського споживання починається лише з другої половини ХІХ ст. Являють інтерес опубліковані І.В.Сучковим бюджети педагогів, які вперше з'явилися у дореволюційній пресі в 1910 та 1913 рр. Так, видатки з річного бюджету народного вчителя були такими: їжа – 213 руб. 76 коп.; тютюн – 10 руб.; одяг, взуття і білизна – 80 руб. 33 коп.; посуд – 3 руб. 85 коп.; прислуга – 12 руб.; освітлення – 8 руб. 58 коп.; лікування й баня – 4 руб. 80 коп.; релігія – 1 руб. 36 коп.; книги, газети – 13 руб. 86 коп.; чорнило, папір, марки – 9 руб. 50 коп.; гості, театр, розваги – 16 руб. 5 коп.; до рога, екіпажі – 47 руб. 25 коп.; пенсійна каса – 22 руб. 60 коп.; облікова

каса – 1 руб.; допомога рідним - 63 руб. 32 коп.; дрібні витрати – 61 коп. Всього за рік народний вчитель витрачав 508 руб. 87 коп.⁷²

З вищенаведеного випливає, що на першому місці за рівнем видатків у самотнього вчителя було задоволення потреби в їжі, на другому - купівля одягу, взуття та білизни. Значні кошти виділялися на допомогу близьким, чимало грошей забирали поїздки.

Дещо іншими були структура й обсяги видатків сімейного вчителя, який, працював у середній чи вищій школі. Так, 1913 р. він протягом року витрачав на харчування – 425 руб., на одяг, взуття і т.п. – 175, на виховання та освіту дітей – 250, на купівлю книг – 15, на газети – 25, на театр – 25, на участь у громадському житті – 10, на релігію – 10, на літні поїздки – 75, на прислугу – 75, не передбачувані видатки становили 75 руб. У цілому протягом року сімейний учитель витрачав близько 1200 руб.⁷³

Аналізуючи обсяги статей бюджету сімейного вчителя, бачимо, що на першому місці були видатки на харчування; на другому – виховання й освіта дітей; на третьому – витрати на одяг, взуття і т.п.

Порівнюючи ці два бюджети можна дійти висновку, що структура видатків людини докорінно змінюється після вступу в шлюб та народження дітей. Замість допомоги рідним з'являється значна стаття видатків на освіту й виховання дітей. Дивлячись на таку статтю видатків, як прислуга, сучасні освітяни можуть задати собі риторичне запитання, а чи має змогу зараз хоч хто-небудь з них утримувати її? Напевно, ні. Змінилося соціальне середовище, елітарність та престиж освіти нівелювалися.

Узагальнюючи наше дослідження, як підсумок хочеться відмітити наступні моменти:

1. Життєвий рівень представників науково-освітньої сфери як на території українських земель, так і в усій Російській імперії у цілому протягом ХІХ – початку ХХ ст. був досить високим. Його головні показники в десятки разів перевищували показники життєвого рівня найманих робітників, селян та міщан. Крім того, як свідчать дані, грошове утримання й пенсійне забезпечення професорсько-академічного складу було значно кращим, ніж у військових.

2. Якщо на межі ХVІІІ – ХІХ ст. академічно-професорський склад фактично представляв частину аристократії, то поступово його середовище демократизувалося, життєвий рівень його представників знижувався, оскільки зростало навчальне навантаження та зменшилося грошове утримання. Проте простежується чітке прагнення держави своїми заходами зберегти елітарність когорти науково-педагогічних працівників у тогочасному суспільстві.

3. Грошове утримання як професорсько-академічного, так і педагогічного складу наукових й учбових закладів у столичних містах було значно вищим порівняно з провінційними, губернськими та повітовими центрами, але купівельна спроможність освітян в останніх була вищою щодо переважної більшості товарів народного споживання, оскільки ціни на них і харчові продукти у столицях завжди були вищими від середніх по імперії. В них дешевшими були фабричні товари, й предмети розкошу та делікатеси (осетрина, чорна ікра, кава, цукор, екзотичні фрукти).

4. Як заробітна плата, так і грошове утримання в цілому серед працівників науково-освітньої сфери, адміністрації навчальних та наукових закладів та їх обслуговуючого персоналу у досліджуваній період були надзвичайно диференційованими, та все ж їхні обсяги завжди перевищували заробітну плату навіть найбільш кваліфікованих робітників.

5. Головною умовою процесу розширеного відтворення робочої сили є достатній рівень споживання її носіїв та народження і виховання ними нового покоління, яке замінить попереднє на ринку праці. Переважна більшість розвинених країн уже давно усвідомила цю просту істину. Постіндустріальні суспільства сміливо інвестують левову частку своїх бюджетів в розвиток науки та освіти. На жаль, в Україні і надалі на останні та освіту виділяються бюджетні кошти лише за залишковим принципом, а це веде до відтоку з неї інтелекту до держав з більш високим рівнем життя.

6. Спостерігаючи за реформуванням вітчизняної освітньої системи протягом останніх 15 років та його наслідками, хочеться привернути увагу державного керівництва до історичного минулого. Його ретельне вивчення дасть змогу більш ефективно і правильно вдосконалювати сучасну систему освіти і науки. На думку автора, для ефективноі перебування відносин у цій сфері в Україні, перш за все необхідно подбати про достатній життєвий рівень працівників освіти.

-
- 1 Литвин В.М. Самоствердження України: нелегкий поступ//УІЖ.. – №1. – 2003. – С.7.
  - 2 Там само. – С.8.
  - 3 Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Історія економічних вчень. – Житомир, 2001. – С.11.
  - 4 Там само – С.9.
  - 5 Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. – М.,1980. – С.238.
  - 6 Литвин В.М. Вказ. праця. – С.10
  - 7 Ядгаров Я.С. История экономических учений. - СПб., 1996. – С.55.
  - 8 Там само. – С.66.
  - 9 Там само. – С.76.
  - 10 Маркс К. Капитал. - Т.1. с.172, 550- //Маркс К., Энгельс Ф. – соч. – 2 - е изд. Т.23.
  - 11 Туган - Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. – К. – С.143.
  - 12 Слюдикова Т.Б. "Літопис життя та діяльності" С.А.Подолінського (1850-1891) // Архіви України. – №1– 6, 1999. – С.61
  - 13 Чаянов А. Очерки по теории трудового хозяйства. – Вип.2.. – М.: Товарищество типографии А.И.Мамонтова, 1913. – С.Х.
  - 14 Там само – С.ХІ.
  - 15 Там само – С.ХІІ.
  - 16 Там само – С.ХVІ.
  - 17 Там само – С.ХVІІ.
  - 18 Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. - М.1855 - 70 с. с прилож.
  - 19 Лазаревська К. Київські цехи в другій половині ХVІІІ та на початку ХІХ віку//вирізка без року видання.
  - 20 Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.ІІ. – СПб., 1852. – 534 с.
  - 21 Воейков Д. Загоскин В. Киевская губерния статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. – СПб.,1867. – 144 с. 2 карти.

-
-
- 22 Долгорукий М. Путешествие в Киев в 1817 году. – М., 1870 – 270с.
- 23 Гайдебуров П.А., Конради Е.И. Русские общественные вопросы. С приложением литературно-политического отдела//Сборник недели. – СПб., 1872. – №18. – 307с.
- 24 Титова Ф.И. Киевская академия в эпоху реформ (1796-1819 гг.) – К., 1913. – 174с.
- 25 Котляр М.Ф. Нариси з історії обігу й лічби монет на Україні XIV - XIX ст. – К., 1981. – 237с.
- 26 Шип Н.А. Київська духовна академія - центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України в XIX - на початку XX ст.// УІЖ, – №2, 1999. – С.71-78.
- 27 Собрание малороссийских прав 1807 г. - К.1993. -363 с.
- 28 Казьмірчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998. – 174 с.
- 29 Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX – XX веков // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 65-73
- 30 Шипилов А. Зарплата российского профессора в прошлом, настоящем и ... будущем // Alma mater вестник высшей школы. – 2003. – № 4. – С.33-43.
- 31 Там само. – С.33.
- 32 Там само.
- 33 Титова Ф.И. Киевская академия в эпоху реформ (1796 - 1819 гг.) - К.: Типогр.Чоколова, 1913. - С.35.
- 34 Собрание малороссийских прав 1807 г. 1993. – С.162 –163; Котляр М.Ф. Нариси з історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XIX ст. – К.: Наукова думка, 1981. – С.233.
- 35 Там само.
- 36 Там само.
- 37 Лазаревська К. Вказ. праця. – С.303.
- 38 Лазаревська К. Вказ. праця. – С.305.
- 39 Шипилов А. Указ соч. – С34.
- 40 Казьмірчук Г.Д., Соловійова Т.М. Вказ. праця. – С.35.
- 41 ДАЖО, ф.178, оп.6, спр.315, б/н.
- 42 Там само.
- 43 Там само.
- 44 Лазаревська К. Вказ. праця. – С.294.
- 45 Там само. - С.289.
- 46 ДАЖО, ф.178, оп.6, спр.315, б/н.
- 47 Шипилов А. Указ. соч. – С.34.
- 48 Там само, - С.35.
- 49 Там само.
- 50 Фундуклеев И. Указ. соч. – С.54,60, 85, 195, 329; Егунов А.Н. Указ. соч. – С.21.
- 51 Там само.– С.530.
- 52 Гайдебуров П.А., Конради Е.И. Указ.соч. – С.17.
- 53 ДАЖО, ф.72, оп.1,спр.317, арк.9-10.
- 54 Воейков Д. Загоскин В. Указ. соч. – С.69.
- 55 Фундуклеев И. каз. соч. – С.384.
- 56 Шипилов А. Указ. соч. – С.336.
- 57 Долгорукий М.Указ соч. – С.49.
- 58 Шипилов А. Указ. соч. – С.36.
- 59 Там само.
- 60 Сучков И.В. Указ. соч. – С. 65.
- 61 Киевлянин. – 1901. – № 157. – С.3.
- 62 Киевлянин. – 1903. – № 18. – С.5.
- 63 Вольнь. – 1906. – № 3. – С.3.
- 64 Сучков И.В. Указ. соч. – С.65.
- 65 Там же. - С. 68; ДАЖО, ф.183, оп.1, спр.138, арк.172; ДАК, ф.176, оп.1, спр.188, арк.3-21.
- 66 Вольнь. – 1901. – №202. – С.2.
- 67 Шип Н.А. Вказ. Праця. – С.71
- 68 Сучков И.В. Указ. соч. – С.68; ДАК, ф.16, оп.350, спр.12, арк.3-24.
- 69 Вольнь. - 1900. - № 145. – С.2.
- 70 Сучков И.В. Указ. соч. – С.75.
- 71 Романов О. Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка - перша Українська академія наук// Київська старовина. - 1999. – №2. – С. 57.
- 72 Сучков И.В. Указ. соч. – С.75.
- 73 Там само. – С.68.